

## ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ТА МИТНИХ ВІДНОСИН В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

*У статті розглянуто проблеми зародження та розвитку системи зовнішньоторгових та митних відносин на території України. Доведено, що домінуючим фактором, який спричинив формування митно-тарифних відносин стала поява на теренах Північного Причорномор'я давньогрецьких колоній. У подальшому, з розквітом скіфської держави митні відносини отримали новий імпульс розвитку у зв'язку з встановленням торговельних відносин скіфів з містами-державами, заснованими грецькими переселенцями.*

**Ключові слова:** *агора, агораноми, зародження митних відносин, зовнішньоторговельні зв'язки, елліменіон, міста-держави, митне регулювання, митні податки, митні збори.*

**Постановка проблеми.** Визначення євроінтеграції як стратегічного напрямку розвитку країни диктує необхідність проведення системного дослідження джерел та витоків формування української державності. Однією з фундаментальних державних інституцій є функціонування митної системи країни як основної складової регулятивного механізму впливу держави на зовнішньоторговельні операції.

На нашу думку, дослідження еволюції митної системи дозволяє не тільки виявити закономірності зародження та розвитку митних відносин на території України в минулому, але й надає можливість оптимізувати систему державного регулювання зовнішньоекономічних зв'язків у майбутньому.

**Мета і завдання статті.** Дана стаття є своєрідним прелімінарієм до проведення системного дослідження генези митно-тарифних відносин на території сучасної України. На нашу думку, наступні публікації мають далі вирішувати цю науково-дослідну проблему через вивчення особливостей застосування митно-тарифних регуляторів на різних етапах розвитку держави України.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Основними історичними працями дослідження зовнішньоторговельних та митних відносин на теренах Північного Причорномор'я стали роботи Д. Архієрейського, М. Грушевського, Д. Дорошенко, И. Кулішера, С. Нікольського, Н. Дейвіса.

Передумови розвитку митно-тарифних відносин на території України досліджуються в наукових роботах як вчених-економістів (Бережнюка І. Г., Войтова С. Г., Кузнецова В. Д., Пашка П. В., Ченцова В. В., Філіпенка А. С.), так і вчених-істориків (Бессонова С. С., Гаврилюка Н. О., Колесникова К. М., Крижицького С. Д., Зубаря В. М., Мурзіна В. Ю., Русаєва А. С., Рибалки І. К., Толочко П. П.).

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Усебічний аналіз більшості наукових робіт вищеперелічених авторів викристалізував два протилежні методологічні підходи до відліку часу по зародженню митних відносин. До першого можна віднести наукові роботи, які розглядають історію митної справи через призму інституційної домінанти, тобто в центрі уваги поставлена організація митної справи, а не особливості її функцій на тому чи іншому етапі. Тому практично у всіх цих роботах розвиток митної справи пов'язується виключно із специфікою функціонування митних систем країн, до складу яких входила територія сучасної України.

Відповідно до іншого підходу, формування митних відносин відбулося до появи держави як такої, тобто першоосновою походження митної справи є її функціональна направленість, у даному випадку першочергово – це фіскальна природа. Тому виникнення та розвиток митної справи, на думку інших дослідників, нерозривно пов'язаний із системою митного оподаткування, тобто практикою справляння платежів з товарів чи предметів, які перевози-

лися як сухопутними, так і морськими шляхами та контролювалися тими чи іншими володарями, містами або державами. Фактично прообразом зборів, у тому числі й митних, стали дари, що підносилися вождям племен за заступництво в торгівлі, захист майна тощо.

На нашу думку, найбільш обґрунтований у науковій літературі є підхід, згідно з яким митні податки на території України виникли в період Античності, коли з'явилася велика кількість податків та зборів, що стягувалися в містах, портах та на торговельних шляхах, перші письмові свідчення про які відносяться до VI ст. до н.е. Відповідно, саме через призму зміни поглядів на зміст та функції даних платежів, що стали прообразами сучасних митних тарифів, і потрібно визначити як процес формування, так і розвиток митної справи.

У даному контексті історія розвитку митно-тарифних відносин в Україні починається з VI століття до нашої ери, коли на теренах Північного Причорномор'я з'явилися міста-держави, у яких почалося стягнення зборів за переміщення товарів через чужу територію. Першими такими містами були Пантікапей (м. Керч), Ольвія (поблизу м. Очакова), Херсонес (м. Севастополь), Тіра (на березі Дніпровського лиману) та інші. Найдавнішою грецькою колонією на території сучасної України була Борисфеніда – античне місто-держава на острові Березань у гирлі Дніпровсько-Бузького лиману (інші назви – Борисфен, о. Св. Еферія, о. Буян) [8].

Ці міста-поліси були започатковані грецькими мореходами, які спочатку тільки запливали в Понтійське море, а з часом і залишалися на чорноморських територіях. Метрополією більшості грецьких поселень півдня сучасної України було малоазійське місто Мілет (півострів Мала Азія, нині належить Туреччині), яке, за Плінієм Старшим, заснувало понад 90 колоній. Окрім Мілета, у колонізації брали участь теосці, родосці, делосці, еолійці. Еллінське населення заснованих міст належало до греків-іонійців. Лише одна північно-чорноморська колонія – Херсонес – була заснована греками-дорійцями, вихідцями з південно-чорноморського міста Гераклії Понтійської, мешканці якої походили з Мегар [4].

Вплив мореходів проявився не тільки в містобудівництві даних полісів, але й у системі організації економічних відносин. Зовнішня торгівля стала підґрунтям функціонування зароджуваних економічних систем, а домінуючим податком став так званий «елліменіон» – портовий збір, що стягувався за користування портовою інфраструктурою (фактично він був аналогом римської порторії) [6].

Досліджуючи причини колонізації північно-чорноморських територій греками, науковці обґрунтовували декілька історичних концепцій даного процесу: аграрну, сировинну, демографічну та торговельну.

Аграрну домінанту створення міст-держав відстоюють у своїх дослідженнях Ю. Белоха та П. Гіро, головна теза при цьому – втрата іонійцями своїх земель спричинена необхідністю пошуку нових територій. Тобто, за їх версією, основною мотивацією поселення грецьких колоністів стало заснування аграрних полісів.

У «сировинній» теорії Кноссе відстоюється пріоритет пошуку ресурсних ринків, тобто фактичне забезпечення метрополії сировинними товарами: зерном, металами, будівельним лісом. Крім того, зростаюча економіка потребувала й регулярного притоку людського ресурсу – рабів. Тому значна кількість поселень була спочатку апойкіями (переселенцями-колоністами), виведеними за чітко продуманим планом зі сформованим ще в метрополії політичним організмом [4].

Прибічником демографічної причини колонізації чорноморських територій можна вважати К. Маркса. Пояснюючи причини масового виїзду греків на чужину, він акцентував увагу на такому: «Уся система цих держав базувалася на певному обмеженні кількості населення, яку не можна було перевищити, не наражаючи на небезпеку самих умов існування античної цивілізації. Але чому? Тому, що цим державам було зовсім невідоме застосування науки в галузі матеріального виробництва. Щоб зберегти свою цивілізацію, їх громадяни мали залишатися малочисленими. Недостатній розвиток продуктивних сил ставив права громадянина в залежність від певного кількісного співвідношення, якого не можна порушувати. Єдиним порятунком була вимушена еміграція... У противному випадку, – робив висновок К.

Маркс, – вони ставали б жертвами тієї тяжкої фізичної праці, яка тоді вільного громадянина перетворювала в раба» [10].

Серед сучасних істориків немало прибічників даної теорії. Так, В. Д. Кузнецов зазначає, що грецькі апойкії були створені, щоб розв'язати за допомогою виселення частини, а іноді навіть усіх жителів, соціально-економічні й політичні проблеми всередині держави: «Емігранти кидали свою батьківщину для того, щоб продовжити свій *modus vivendi* на новому місці» [7].

Згідно з теорією «торговельної колонізації» Е. Майєра реалізація торговельних інтересів була на першому місці. На його думку, кожна з північно-чорноморських держав проходила емпоріальну стадію, тобто спочатку була торговим пунктом, для якого головна мета – це збут продукції. Таким чином, зовнішня торгівля стала потужним поштовхом розвитку багатьох галузей економіки, а не тільки торгового мореплавства.

На нашу думку, серед комплексу демографічних (відносно перенаселення), соціально-політичних (диференціація на багатих та бідних, яка посилила внутрішню боротьбу різних угруповань за владу) та економічних (інтенсифікація виробництва) причин даного процесу домінантою був потужний розвиток виробничих сил. Це призвело до зміни соціально-економічної ситуації в самих полісах. Зрозуміло, що певним каталізатором даного процесу став динамічний розвиток міжнародної торгівлі. Вона стала підґрунтям швидкого економічного розвитку багатьох цивілізацій, оскільки виважена зовнішньоторговельна політика стимулювала не тільки розвиток економіки, але й збагачення нації.

В історичній літературі виділяють такі періоди функціонування міст-держав на північно-чорноморській території:

- VI – II ст. до н.е. – час самостійного життя на базі еллінських традицій та більш-менш мирного співіснування зі скіфськими племенами;

- I ст. до н.е. – II ст. н.е. – період підпорядкування спочатку Понтійському царству Митридата VI Євпатора, потім Римській імперії, час руйнівних набігів гетів, готів, гунів та значного посилення «варваризації» культури та побуту [5].

Слід зауважити, що грецька колонізація територій Чорного моря проходила не тільки інтенсивно, але й системно. Як було зазначено вище, фактично за століття близько дев'яноста міст з'явилося на узбережжі Чорного моря на територіях сучасних держав: України, Росії, Туреччини, Болгарії та Румунії. На території сучасної України можна виділити чотири основні осередки концентрації грецьких поселень: райони Дніпробузького та Дністровського лиманів, а також території Західного та Східного Криму.

У районі Нижнього Побужжя перші поселення виникли на межі VII – VI ст. до н.е. Спочатку це був Борисфен, згодом – Ольвія (у перекладі «щасливе»). Торгівля в Ольвії велась у трьох напрямках: внутрішньому (усередині самого міста та в межах усієї держави) та у двох зовнішніх: з античним світом і навколишніми племенами.

Безперечно, основним пріоритетним напрямом була торгівля з Грецією. Були встановлені економічні стосунки з торговельними центрами: Хіос, Самос, Лесбос, Клазомени, Родос. Важливе значення мали торговельні стосунки з Афінами, які стали головним контрагентом Ольвії. При цьому, основою торгівлі були такі товарні групи: продукція сільського господарства (вино, олія), промислів (тканини, килими, столовий посуд, теракоти) та ремесла (ювелірні вироби, скульптура, зброя).

Велася активна торгівля з іншими причорноморськими містами – Херсонесом, Істрією, Месебрією, Візантієм. З освоєнням території Чорного моря посилились торговельні зв'язки з південним Причорномор'ям (Гераклея, Сінопа), звідки надходили черепиця, великий глиняний посуд (піфоси), архітектурні деталі, вино та олія. Також було встановлено торговельні стосунки з Північною Африкою (Єгипет) та країнами Близького Сходу (Сірія).

Обмінні операції Ольвії з навколишніми степовими та лісостеповими племенами, в основному, мали натуральний характер. Між Ольвією і скіфським світом були налагодженні активні торговельні зв'язки, у тому числі завдяки використанню водних артерій (Дніпро,

Дон, Південний Буг, Синюха, Волга).

Зрозуміло, що першочергово частка натурального (бартерного) обміну була досить значною, але з часом основним мірилом вартості товарів та засобом платежу стають гроші. Спочатку при розрахунках за товари, що надходили з Греції, використовувалися гроші (золоті монети) міста Кізік, але, починаючи з першої половини VI століття до н.е., Ольвія почала карбувати власну срібну, а потім золоту монету – асу, на лицьовому боці якої було зображення грецької богині Афіни [11].

Система регулювання торговельних операцій була зафіксована у відповідних правових документах. Так, у III чверті століття до н.е. у полісі було оприлюднено декрет, в якому були викладені основні правила торгівлі. Торгівлю здійснювали дві категорії купців: капели (дрібні торговці, які в основному торгували в роздріб) та ампори (велика та середня гуртова торгівля). Місцем обміну товарів, як і в інших грецьких поселеннях, традиційно була агора, у якій споруджувалися східні та західні торговельні ряди.

Основу доходів міста-держави Ольвії становила єдина система ввізних та вивізних мит на товари, а також суми від стягнення штрафів, конфіскації майна злочинців та правопорушників тощо. Збирання мита та різних податків віддавалося на відкуп впливовим мешканцям міста, але керівництво фінансовою та податковою службами здійснювалося двома колегіями (магістратурами) – «Колегія дев'яти» та «Колегія семи».

Право стягнення мита надавалося приватній особі за певну суму, сплачену в казну, величина ж стягнутого мита над вказаною платою становила прибуток митаря. Як правило, у полісах Північного Причорномор'я, за грецькими традиціями, контролюючі функції за торговельними операціями виконували агораномі. Вони займалися благоустроєм місць торгівлі, стягували мита з іноземців за право торгувати на ринку, засвідчували угоди, відповідали за дотримання правил торгівлі. Тому торговельні угоди мали укладатися на агорі в присутності агораномів. Якщо договір купівлі-продажу узгоджувався в приватному порядку, то продавець заявляв про це урядовцю, вказуючи розмір суми для спільної з покупцем сплати торгового мита.

Агораномі призначали ціни на деякі товари, контролювали міняйл (трапедзитів) та слідкували за виконанням існуючих законів про грошовий обіг. В Ольвії вони також стежили за системою мір та ваг, для чого існував контрольний посуд та гирі з певним маркуванням. Дзвоником вони сигналізували про відкриття та припинення торгівлі на ринку. Зазвичай найінтенсивніша торгівля, як зазначали античні автори, йшла між дев'ятою та одинадцятою годиною ранку, тому ці часи називалися «часом наповнення агори». При цьому, з усього арсеналу засобів впливу на порушників агораномам дозволялося застосовувати легкі тілесні покарання щодо рабів та грошові штрафи щодо вільних.

Залежно від обсягів торгівлі в різних полісах кількість агораномів варіювалася: якщо, що в Херсонесі одночасно виконували свої обов'язки від одного до двох-трьох магістратів, то в Ольвії працювала колегія з п'яти чоловік. Звичайно, термін повноважень не перевищував року, але в перші століття нашої ери зустрічаються як кількомісячні, так і довічні терміни.

На думку деяких дослідників, за умов недосконалого державного управління й відсутності розвинених механізмів контролю над повнотою нарахування та сплатою митних платежів централізовано, приватна ініціатива сприяла найбільш повному стягненню мита за порівняно низької кількості зловживань [4].

У районі Дністровського лиману, а точніше Нижнього Подністров'я, поселення виникли в IV столітті до н.е. на території сучасного села Роксолани (Ніконій) та районного центру Білгород-Дністровський (Тіра, від грецької назви Дністра – Тірас). Активний розвиток сільськогосподарства, рибальства, виноградарства та ремесла призвів до посилення зовнішньоторговельних операцій у античному місті-фортеці Тіра.

Було налагоджено стабільні торговельні стосунки з іншими античними містами, насамперед з Ольвією, Істрією та з острівними центрами Егейського моря – Хіосом, Лесбосом, Фососом та ін. Підтримувалися торговельні контакти з Аттикою, що перебувала під владою

Афін. У порт Тіра заходило багато торговельних суден з Греції, а також з держав Південного та Західного Понту, які проходили вздовж західного узбережжя Чорного моря в Ольвію і Херсонес. Мито, яке сплачували ці кораблі, йшло в міську скарбницю.

«Торговельної» ваги місту-фортеці додало карбування власної золотої монети – статеру, ціна якої на нумізматичних ринках нині сягає сотень тисяч доларів. Купці з Тіри вже протягом II – I ст. до н. е. використовували свої гроші у торгівлі з Афінами, Істрією, Фівами, Аргосом та іншими грецькими полісами (містами-державами).

Пізніше, у першій половині I ст. до н. е., помітну роль починають відігравати торговельні зв'язки Тіри з союзним Римові фракійським Одринським царством. У цей же період встановлюються активні зв'язки з малоазійськими торговельними центрами, з Самосом, з північно-західними причорноморськими та північноіталійськими містами, з Подунав'ям.

Піднесенню торгівлі сприяло надання Римом грецьким містам-полісам права безмитного ввезення товарів. У цей час до Тіри надходить велика кількість ремісничих виробів, зокрема тканини, скляна та металева продукція, прикраси. Наявність водних артерій та сухопутних шляхів зумовила активізацію торгівлі з навколишніми племенами пониззя Дунаю та Дністра, а також здійснення посередницьких послуг у сфері зовнішньоторговельних операцій [1].

У районі Південного Криму поселення виникли на межі VI – V ст. до н. е. Це – Херсонес Таврійський (у перекладі «Півострів Таврів», поруч з сучасним Севастополем), Керкінітида (сучасна Евпаторія), Калос-Лімен (у перекладі «Прекрасна гавань», сучасне Чорноморське). Херсонеські купці торгували (переважно вином) з античними центрами Південного Причорномор'я (Синопа, Гераклія Понтійська) та із Нижнім Подонням.

У районі Східного Криму поселення виникли в VI ст. до н. е. Це, Феодосія, Пантикапе (Керч), Фанагорія, Кіммерік, Гермонасса (станція Таманська Краснодарського краю в Росії), Німфей. Ці міста-поліси в основному підтримували торговельні стосунки з Середземномор'ям, де зосереджувались основні торговельні шляхи, з еллінами та скіфами. Іонія, Родос, Лезбос, Корінф, Афіни забезпечували місцеві потреби в одязі і тканинах, оливковій олії та вині. Крім того, з Середземномор'я поставлявся чорнолаковий чорно- та червонофігурний афінський посуд, ювелірні вироби.

З Боспорської держави вивозили зерно, рибу, вовну, шкіру. Щорічно лише Афіни отримували за рахунок безмитної торгівлі з цим регіоном близько чотирьох тисяч медимнів (16 тис. 600 тон) зерна. Демосфен у своєму виступі на захист безмитної торгівлі акцентував увагу на тому, що «хліб, який привозять по воді з Понту, за кількістю дорівнює всьому тому, що надходить з інших ринків» [9].

З встановленням римського контролю над чорноморським узбережжям економічні тенденції, що почали проявлятися в попередню добу, посилилися. Античні міста стали повністю залежати від Риму, підпорядковуватися римським правителям, сплачувати торговельні мита та податки на утримання призначеної Римом адміністрації та легіонерів. При цьому основними джерелами прибутків у Римській імперії були: орендна плата за державні землі в Італії; данина з провінцій; «брамне мито»; державна монополія на сіль; карбування грошей; прямі податки на рабів; надзвичайні позики, викуп з рабства та успадкування майна.

Слід зауважити, що першочергово система митного оподаткування базувалася не на об'єкті оподаткування, а на суб'єкті. В основі механізму нарахування даних зборів було покладено різне правове положення громадянина міста чи держави та іноземця. Іноземець перебував самотній та незахищений: сплата мита забезпечувала йому захист у тій громаді, де він здійснював торгівлю. Фактично в стародавні часи вожді, королі чи інші правлячі особи монополізували це джерело надходжень.

На наш погляд, Римська імперія є класичним прикладом такого розмежування – усе вільне населення якої поділялося на громадян Риму та перегинів (іноземців). Правове положення останніх регулювалося окремим законодавством – «правом народів». У зв'язку з тим, що починаючи з 167 р. до н. е. громадяни Риму були звільнені від податків, весь фінансовий тягар покладався саме на іноземців.

За часів Юлія Цезаря (44 р. до н.е.) відбулося збільшення митних надходжень як за рахунок значного зростання обсягів торгівлі, так і за рахунок розширення номенклатури товарів, що оподатковуються митом. Мито було введено на предмети розкоші (прикраси із дорогоцінних металів та каміння, виробів із шовку, перли, парфуми тощо) і становило 2–5% в імперії та до 25% на східних кордонах.

На рубежі нової ери з'являється Римське право, яке стає основою системи правового регулювання держави, у тому числі і в сфері митної справи. На нашу думку, з цього часу система управління в державі набуває «світсько-адміністративного» характеру, тобто відбувається поступовий перехід регулювання як суспільно-економічних, так і товарообмінних відносин від релігійних до державних структур [3].

Так, досить цікавою була організація митної системи Херсонесу в останні десятиріччя римського правління. Нею займалися спеціально призначені римськими правителями митарі. Безпосередньо стягнення мита було доручено митно-поліцейським постам, які дислокувалися по периметру кордону міської території. Пост складався з десяти легіонерів, які не тільки контролювали переміщення людей, але й стягували мито за переміщення товарів. Митні платежі залежали від ваги вантажів, які перевозились на возах. Отримані гроші в повному обсязі йшли в дохід держави.

З розквітом скіфської держави IV ст. до н. е. зовнішньоторговельні відносини отримали новий імпульс розвитку у зв'язку з встановленням взаємної торгівлі скіфів з Ольвією, Херсонесом та іншими містами (Табл. 1). Більшість сучасних дослідників (Рибалка І., Мурзін В., Толочко П. та інші) вважають, що формування племені скіфів відбулося внаслідок взаємодії як місцевих (кімерійських), так і прибулих (іранських) кочових племен [11, 13].

| Види імпортованих товарів | Оцінка частки імпорту | Грецьке Середземномор'я | Регіони-експортери |        |          |
|---------------------------|-----------------------|-------------------------|--------------------|--------|----------|
|                           |                       |                         | Боспор             | Ольвія | Лісостеп |
| Зброя                     | xxxx*                 |                         | xx                 |        | xx       |
| Кінське спорядження       | xxx                   |                         |                    |        | xxx      |
| Прикраси:                 |                       |                         |                    |        |          |
| бронзові                  | xx                    |                         |                    | X      | x        |
| золоті                    | xxxxx                 | xx                      | xxx                |        |          |
| срібні                    | xxxxx                 | xxx                     | xx                 |        |          |
| скляні                    | xxxxx                 | xxxxx                   |                    |        |          |
| Кістяні вироби            | xx                    |                         | x                  |        | x        |
| Кераміка:                 |                       |                         |                    |        |          |
| амфори                    | xxxxx                 | xxxx                    | x                  |        |          |
| чорнолакова               | xxxxx                 | xxxxx                   |                    |        |          |
| промислово-гончарна       | xxxxx                 | x                       | xxx                | X      |          |
| Бронзове начиння          | xxxxx                 | xxx                     | xx                 |        |          |

Джерело:[2]

- У стовпчику 2 вказана частка імпорту в задоволенні загальної потреби скіфського населення в даній категорії товарів. П'ять знаків «xxxxx» свідчить про цілковите забезпечення потреб населення Степової Скіфії у даному товарі за рахунок імпорту. У стовпчиках 3-6 показано внесок окремих регіонів у поставки імпортованих товарів певної категорії.

*Табл. 1. Структура імпорту Степової Скіфії*

Про це свідчать записи Геродота, який проживав між 490 та 425 рр. до н.е. і зробив перший опис народів та їх життя, що населяли причорноморські степи Скіфії і Тавриди. Велика частина цього дослідження була присвячена міжнародній торгівлі [12].

Населення він поділяв на скіфів-хліборобів, кочових скіфів і царських скіфів. Скіфи-хлібороби жили осіло, займалися сільським господарством, вирощуючи в основному пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. При цьому переважна частина їх врожаю йшла на продаж.

Крім того, осілі скіфи активно займалися ремісництвом, про це свідчать археологічні знахідки: про виплавку міді та заліза знайдена зброя (невеличкі мечі, дротики, наконечники списів і стріл); про існування прядіння та ткацтва (керамічні пряслиці та грузила, дерев'яні та кістяні веретина); про оброблення шкіри (загострені ребра тварин та інші кістяні знаряддя).

Скіфи-кочівники, навпаки, нічого не сіяли й не орали, а займалися виключно випасом численних стад великої та малої худоби (коні, корови, вівці). Фактично скотарство стало основою економіки степових скіфів.

Царські скіфи – це була панівна верхівка державного об'єднання, яка збирала данину з підлеглих племен, тобто їх основним заняттям була військова справа.

Наявність золотих та керамічні речей грецького виробництва у скіфських похованнях засвідчує різнобічну торгівлю між скіфами і греками. Слід зауважити, що зацікавленість у взаємній торгівлі була як з однієї, так і з іншої сторони. Греків мотивував неосяжний простір скіфських степів як потенційного ринку, а скіфів різнобічні товари, від ремісничих виробів до сільськогосподарських.

Традиційними товарами торгівлі скіфів з грецькими колоніями на Чорноморському узбережжі та іншими регіонами (Лівією, Персією) на довгі роки залишалися зерно, віск, хутра, мед, солоня риба, конопляне полотно та ін. Зі свого боку в результаті товарообміну вони отримували золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, тканини та інші предмети розкоші.

Активний поділ праці та поява торгівлі як виду діяльності сприяли утворенню центрів міжнародної торгівлі. Як правило, вони утворювалися на перетині зовнішньоторгових шляхів. Знаходячись під контролем держави, торговельні шляхи завжди мали не тільки торгове, але й військово-політичне значення. Найчастіше саме боротьба за їх оволодіння та контроль над цими шляхами й були причиною багатьох давніх військових конфліктів. Основними зовнішньоторговельними шляхами стародавності стали: Приморський шлях; Царський шлях; Шлях прянощів; Шовковий шлях; Римські дороги.

Активізація зовнішньоторговельної діяльності між скіфами та греками призвела до створення перших торгових шляхів на даній території. Найвідоміший серед них вважається шлях по Південному Бугу, який функціонував від самого початку виникнення грецького поселення на о. Березань, та функціонував за таким маршрутом: Березань – Лиман – Південний Буг – Немирівське городище.

На нашу думку, підвищення інтенсивності зовнішньоторговельного обміну між скіфами та греками не тільки вплинуло на руйнування родової общини, але й змінило пріоритетність з скотарства на землеробство, при цьому стимулювало зміцнення місцевої знаті та утворення державності скіфських царів.

**Висновки.** Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити такі висновки щодо специфіки становлення зовнішньоторговельних та митних відносин в античних державах Північного Причорномор'я.

По-перше, формування митно-тарифних відносин в Україні відбувалося за подібними сценаріями розвитку більшості країн світу. Спочатку основна мета та направленість їх розвитку складалася в задоволенні потреб державної казни шляхом нарахування мита та митних зборів, з часом це виконання охоронних функцій при захисті економічних кордонів країни, а в подальшому – регулювання зовнішньоторговельних відносин, як правило, адміністративними чи економічними методами.

По-друге, система митного оподаткування в стародавньому світі базувалася не на об'єкті оподаткування, а на суб'єкті, тобто основний фіскальний тягар було покладено на іноземців.

По-третє, зародження митно-тарифних відносин на території сучасної України починається з VI століття до нашої ери, коли на теренах Північного Причорномор'я з'явилися міста-держави, у яких почалося стягнення податків за просування через чужу територію.

По-четверте, з розквітом скіфської держави IV ст. до н. е. митно-тарифні відносини отримали новий імпульс розвитку у зв'язку з встановленням зовнішньоторговельних відносин скіфів з грецькими поселеннями Ольвією, Херсонесом та іншими містами.

#### Список використаних джерел:

1. Войтов С. Г. Становлення митної справи в період античної цивілізації Причорномор'я та Київської русі / С. Г. Войтов // Історія торгівлі, податків та мита. – 2010. – № 2 (2). – С. 204–208.
2. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии: VI – III вв. до н. е. Київ., 1999. С. 282
3. Гребельник О.П. Специфіка формування митно-тарифних відносин в контексті становлення світової цивілізації. //Науковий вісник державної фіскальної служби України (економіка) №1, Ірпінь, 2017р., с.36–46.
4. Давня історія України: У 3-х т. / С.С. Бессонова, Н.О. Гаврилюк, В.М. Зубар та ін. – К.: Ін-т археології НАН України, 1998. – Т.2: Скіфо-антична доба. 494 с.
5. История УССР в 10 томах. – Т.1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй пол. XIII в.). – К., 1981. – 495 с.
6. Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті / [К. М. Колесников та ін.; за ред. В. В. Ченцова]; Держ. мит. служба України, Держ. НДІ мит. справи. – О. : Пласке, 2010. – 541 с.
7. Колесников К. М. Проблема регулювання торгівлі античними державами Північного Причорномор'я в джерелах та історіографії// Історія торгівлі, податків та мита. Збірник наукових праць/ За ред. О. О. Дячка. – Дн-вськ: АМСУ, 2007. – С. 7–23.
8. Кузнецов В.Д. Некоторые проблемы торговли в Северном Причерноморье в архаический период // Вестник древней истории. – 2000. – № 1. – С.16–39.
9. Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русаєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. – К.: Альтернативи, 1998. – с. 284.
10. Маркс К. Вынужденная эмиграция. – Кошут и Мадзини. – Вопрос об эмигрантах. – Избирательные подкупы в Англии. – Г-н Кобден // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.8. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1957. – С.565–571.
11. Митна енциклопедія: У трьох томах.: Редкол.:І.Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 592 с. – (Митна справа в Україні. Т. 22).
12. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – к., 1990. – с. 5.
13. Нейхард А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. – Л., 1982. – с.80.

#### References:

1. Voitov, S.H. (2010). Stanovlennia mytnoi spravy v period antychnoi tsyvilizatsii Prychornomoria ta Kyivskoi rusi [Establishment of customs procedures in the period of Kyivan Rus]. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta – History of trade, taxes and duties*, 3 (2), 204-208 [in Ukrainian].
2. Havryliuk, N.A. (1999). *Istoriya ekonomiki Stepnoy Skifiyi: VI – III vv. do n. e.* [History of Steppe Scythia's economy: VI-III centuries B.C.]. Kyiv [in Russian].
3. Hrebelnyk, O.P. (2017). Spetsyfika formuvannia mytno-taryfnykh vidnosyn v konteksti stanovlennia svitovoi tsyvylyzatsii [Particularities of duties and tariffs relations against the background of establishment of the world's civilization]. *Naukovyi visnyk derzhavnoi ftskalnoi sluzhby Ukrainy – Scientific herald of the state fiscal service of Ukraine, (ekonomika)*, 1, 36-46 [in Ukrainian].
4. Bessonova, S.S., Havryliuk, N.O., Zubar V.M. et al. (Ed.). (1998). Skifo-antychna doba [Scythian-Antiquity period]. *Davnia istoriia Ukrainy – Ancient history of Ukraine* (Vol. 2). Kyiv: IANASU [in Ukrainian].
5. Kasimenko, A.K. (Ed.). (1981). *Pervobytnoobshshinny story i zarozhdeniye klassovogo obshshestva. Kiyevskaya Rus (Do vtoroi pol. XIII v.)* [Primitive communal system before and emergence of a class-divided society. Kievan Rus (before the second half of the XIII century)]. *Istoriya USSR v 10 tomakh – History of USSR in 10 volumes.* (Vol. 1). Kyiv: Izd-vo AN USSR [in Russian].
6. Kolesnykov, K.M., et al. (2010). *Istoriia mytnoi dialnosti: Ukraina v yevropeiskomy konteksti* [The history of customs procedures: Ukraine in the European context] V.V. Chentsov (Ed.). Odesa: Plaske [in Ukrainian].
7. Kolesnykov, K.M. (2007). Problema rehuliuвання torhivli antychnymy derzhavamy Pivnichnoho Prychornomoria v dzherelakh ta istoriografii [The problem of trade regulation by ancient states of the Northern Circum-Pontic area]. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta. Zbirnyk naukovykh prats – History of trade, taxes and duties. Collection of scientific works.* (Ed. O.O. Diachko). Dnipropetrovsk: AMSU [in Ukrainian].
8. Kuznetsov, V.D. (2000). Nekotoryye problemy trgovli v Severnom Prichernomorye v arkhaischeskiy period

[Selected problems in the Northern Circum-Pontic area in the Archaic period]. *Vesnik drevnei istorii – Herald of ancient history*, 1, 16–39 [in Russian].

9. Kryzhytskyi, S.D., Zubar, V.M., & Rusiaieva, A.S. (1998). *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomoria* [Ancient states of the Northern Circum-Pontic area]. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].

10. Marx, K., & Engels, F. (1957). Vynuzhdennaya emigratsiya. – Koshut i Madzini. – Vopros ob emigrantakh. – Izberatelnyye podkupy v Angliyi. – G-n Kobden [Forced emigration. – Kossuth and Mazzini. – The question of emigrants. – Electoral bribery in England. – Mr. Cobden]. *Sochineniya – Writings*, Vol. 8, 565-571. Moscow: Gos. izd-vo polit. lit. [in Russian].

11. Berezhniuk, I.H. (Ed.) et al. (2014). *Mytna Entsyklopediia: U triokh tomakh* [Customs encyclopaedia: In three volumes]. Khmelnytskyi: PP Melnyk A.A. [in Ukrainian].

12. Murzin V.Yu. (1990). *Proiskhozhdeniye skifov: osnovnye etapy formirovaniya skifskogo etnosa* [The origin of the Scythians: Main stages in the formation of the Scythian ethnos], 5 [in Russian].

13. Neykhard, A.A. (1995). *Skifskiy rasskaz Gerodota v otechestvennoy istoriografii* [The Scythian logos of Herodotus in national historiography]. Leningrad [in Russian].

**Oleksandr P. Hrebelynyk**

### **The features of foreign trade and customs relations of ancient states in the northern Black Sea region**

*The research examines the problems of origin and development of the system of foreign trade and customs relations in Ukraine. It is proved that the dominant factor that influenced the formation of customs and tariff relations was the ancient Greek colonies that emerged in the northern Black Sea region. Later on, with the development of the Scythian state, customs relations received a new impetus due to the establishment of trade relations between Scythians and city-states founded by Greek settlers.*

**Keywords:** *agora, agoranomi, foreign trade relations, city-states, origin of customs relations, ellimenions, customs regulations, customs taxes, duties, customs fees.*